

Abdulrazak Gurnah'nın Hacılar Yolu Romanında Göç Deneyiminin Psikososyal Yansımaları

Psychosocial Reflections of the Migration Experience in Abdulrazak Gurnah's Novel Pilgrims Way

Esra KARATEPE
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Fırat Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, Yabancı Diller Anabilim Dalı, Elazığ, Türkiye
Department of Foreign Languages, School of Foreign Languages, Fırat University, Elazığ, Türkiye
ekaratepe@firat.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 23.07.2024
Revizyon Tarihi/Revision 06.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 23.04.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 29.12.2025

Atıf:

Karatepe, E. (2025). Abdulrazak Gurnah'nın *Hacılar Yolu* Romanında Göç Deneyiminin Psikososyal Yansımaları, *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 75, 209-216.

Cite this article:

Karatepe, E. (2025). Psychosocial Reflections of the Migration Experience in Abdulrazak Gurnah's Novel *Pilgrims Way*, *Journal of Literature and Humanities*, 75, 209-216.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Abdulrazak Gurnah'nın *Hacılar Yolu* romanı İngiltere'ye göç eden Daud karakteri vasıtasıyla göç deneyiminin psikososyal boyutlarını ele alır. Bu çalışma, göçün bireysel ve toplumsal düzlemde derin psikososyal etkiler yaratarak, kimlik, aidiyet ve uyum konularında önemli değişimlere yol açtığını tartışmaktadır. Yüzleşmekten kaçındığı travmatik geçmişinin üzerine göç ettiği ülkede maruz kaldığı ırkçılık ve aşağılanmalar da eklenince psikolojik ve sosyal sorunlar yaşayarak sağlıklı bir uyum süreci geçiremeyen Daud, bu durumların sonucu olarak melankoli ve yas içinde yaşamak zorunda kalır. Bu çalışmada, göçmen ana karakterin göç deneyimi psikososyal bir perspektiften ele alınarak göçün romana yansıyan psikolojik ve sosyal yönleri irdelenmiştir. Göçmenlerin anavatanları ile göç ettikleri ülke arasındaki sosyal, kültürel ve yaşam tarzı farklılıklarının uyum süreçlerine nasıl etki ettiği ve bu süreçte hangi destek mekanizmalarının etkili olabileceği romandan örneklerle analiz edilmiştir. Salman Akhtar'ın göçün psikososyal boyutlarına dair sunduğu teorik çerçeveye Daud karakterinin yaşadığı uyum sorunları incelenerek dil, kültür, yaşam tarzı, etnik yapı gibi farklılıkların uyum sürecine etkileri ele alınmıştır. Çalışma, *Hacılar Yolu* romanında Daud'un uyum sürecini başarılı bir şekilde tamamlayamaması sonucunda travmatik bir göç deneyimi yaşadığını, göç ettiği ülkenin onun için bir yuva haline gelemediğini ve bu nedenle göç ettiği ülkeye yönelik şefkat ve bağlılık hisleri geliştiremediğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdulrazak Gurnah, *Hacılar Yolu*, Göç, Psikososyal Etkiler, Edebiyat

Abstract

Abdulrazak Gurnah's novel *Pilgrims Way* delves into the psychosocial dimensions of migration through Daud, who migrates to England. This study discusses how migration generates profound psychosocial effects at both individual and societal levels, leading to significant changes in identity, belonging, and adaptation. Avoiding his traumatic past, Daud suffers psychological and social problems deteriorated by racism and humiliation in his new country, leading to melancholy and mourning. By examining the migration experience of the immigrant protagonist from a psychosocial perspective, this study analyzes the psychological and social aspects of the migration reflected in the novel. The impact of social, cultural, and lifestyle differences between immigrants' countries of origin and their host countries on the adaptation phase and the effectiveness of various support mechanisms in this process have been analyzed through examples from the novel. Through Salman Akhtar's theoretical framework on the psychosocial aspects of migration, the study investigates Daud's adjustment problems, addressing how differences in language, culture, lifestyle, and ethnicity affect the adjustment process. The study highlights that in *Pilgrims Way*, Daud's inability to complete his adaptation process successfully leads to a traumatic migration experience. The country he migrated to never turned into a home for him; that's why he could not develop feelings of affection and attachment towards his new country.

Keywords: Abdulrazak Gurnah, *Pilgrims Way*, migration, psychosocial effects, literature

Giriş

Kendisi de bir göçmen olan Nobel ödüllü yazar Abdulrazak Gurnah, romanlarında sömürge sonrası dönemi arka planında göçü ve göçün getirdiği sorunları işlemektedir. Gurnah, kendi göçmen geçmişini bir hareket noktası olarak alarak, göçmen karakterleri vasıtasıyla göç temasını bütün romanlarında kullanmaktadır. Zanzibar Sultanlığı'nda (Tanzanya) 20 Aralık 1948'de doğan yazar, Zanzibar Devrimi sırasında İngiltere'ye göç ederek İngilizce romanlar yazmaya başlar. Ancak İngiltere'de yaşadıkları yazdığı romanlardakinden farklı değildir; zira o da bir göçmen olarak ekonomik, hukuksal ve sosyokültürel sorunlarla yüzleşmek zorunda kalır ve bunları da yazdığı romanlarla ifade etme yolunu seçer. Roman karakterlerini Doğu Afrika kıyılarına konumlandıran Gurnah, göçün etkilerini, kimlik krizlerini, aidiyet sorunlarını, ırksal çatışmaları idealize etmeyip gerçekçi bir tasvirle yarattığı göçmen karakterleri aracılığıyla kurgu evrenine aktarır.

Gurnah'nın 1988 yılında yayınladığı ikinci romanı olan *Hacılar Yolu* (2022), göçün iç dünyasında yarattığı yıkıcı etkileri sebebiyle psikososyal sorunlar yaşayan göçmen bir adamın travmatik geçmişiyle baş etme çabasını, aynı zamanda içinde yaşadığı toplumda maruz kaldığı türlü hakaret ve aşağılanmalar sonucunda yabancılaşmasını ve bütün bunlarla mücadelesini ele alır. Romanda, göçmen ana karakterin göç ve uyum sürecinde yaşadığı psikososyal sorunlar eserin ana temalarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çalışma, Salman Akhtar'ın göçün psikososyal boyutu hususunda sunduğu teorik çerçeve doğrultusunda, *Hacılar Yolu* romanındaki Daud karakterinin yaşadığı uyum sorunlarını inceleyerek, dil, kültür, yaşam tarzı ve etnik yapı farklılıklarının uyum sürecine etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, göçmenin göç ettiği ülkeye uyum sürecini etkileyen faktörlerden göç etme şekli, süresi ve yaşı ile göçmenin vatanını ziyaret imkânının olup olmaması durumları ve bu süreçte hangi destek mekanizmalarının etkili olabileceği romandan örneklerle irdelenmektedir. Göç edilen ülkede, göçmen insanlara yönelik tutumların, uyum sürecinde etkili olduğuna dikkat çekilerek, şefkat ve bağlılık hislerinin gelişip gelişemeyeceği tartışılmış, göç deneyiminin travmatik olmasının uyum sürecini olumsuz yönde etkilediği vurgulanmış ve sağlıklı bir uyumun nasıl olması gerektiği ele alınmıştır. Ayrıca, göçmen karakterin yaşadığı psikososyal sorunların romandaki yansımaları ve bu sorunların çözüme ulaşip ulaşmadığı analiz edilmiştir.

Bu çalışma şu sorulara cevap aramaktadır: Daud'un göç deneyimi göçmenlerin karşılaştığı psikososyal zorlukları nasıl yansıtmaktadır? Adaptasyon sürecinde kültürel, dilsel ve etnik farklılıklar nasıl bir rol oynamaktadır? Göç edilen ülkeyle köken ülke arasında tarihi bağlar, göçmen karakterlerin uyum sürecini nasıl etkilemektedir? Göçmen karakterler, uyum sürecinde ne tür sorunlarla karşılaşmaktadır? Bu çalışma, *Hacılar Yolu* romanındaki göç deneyimini psikososyal bir perspektiften ele alarak, uyum sürecinde yaşanan kimlik ve aidiyet sorunlarını kapsamlı bir şekilde tartışmayı amaçlamaktadır.

Hacılar Yolu Romanında Göç Deneyiminin Psikososyal Yansımaları

Daud, romanın hemen başında barda yalnız başına oturmuş ucuz birasını yudumlarken, yaşlı bir adamın bakışlarından rahatsız olmuş halde, geçmişte yaşadığı benzer aşağılanmaları hatırlarken karşımıza çıkar. Barlarda, sokaklarda, telefon kulübesinde, kilise bahçesinde yani topluma her karışmaya çalıştığında acımasızca dışlanan Daud, hakaretlere maruz kalır, tacizlere uğrar, taşlanır, hatta hastanelik olacak kadar şiddetli dayak yer. Bir keresinde “telefon kulübesinde olduğu için tükürüklere, tehditlere, sidiğe” (2022, s. 242) maruz kaldığında ne kadar korktuğunu anlatır. Yetersizlik, amaçsızlık, boşluk hislerine bürünmüş halde korku içinde İngiltere sokaklarında dolaşan ana karakter, ara sokaklardan geçerken birinin ya da bir şeyin ona saldıracağından ve yardım isteyemeyeceğinden endişe duyarak güvensizlik hislerine boğulmuş halde yaşamını sürdürür. Ezekiel Kimani Kaigai'nin *Encountering Strange Lands: Migrant Texture in Abdulrazak Gurnah's Fiction* adlı çalışmasında belirttiği gibi, Daud sadece “coğrafik olarak değil aynı zamanda kültürel ve sosyal olarak da yerinden edilmiş” (2014, s. 66) haldedir. Eğitim almak amacıyla geldiği İngiltere'de bütün derslerinden başarısız olunca, bulmayı umduğu kabule ulaşamayarak İngiliz arkadaşları tarafından aşağılanma ve hakaretlere maruz kalır, bir de üzerine yaşadığı parasızlık eklenince: “Yurtta yalnızlığına ağlayan bir çaresizlik ve karamsarlık yığının” (2022, s. 90) dönüşür. Başka bir deyişle, Daud göç ettiği ülkedeki okulda bir sosyal çevre edinemediği gibi, maruz kaldığı ırkçı aşağılanmalar onu daha da derin bir yalnızlığa iter. Yaşadığı bu uyum sorunları yetmezmiş gibi, üstüne bir de okul derslerindeki başarısızlığı eklenince ailesiyle olan iletişimini de kaybeder. Arkadaşlarının ona kötü sözler söylediğini, parasızlığı yüzünden çok zorlandığını, aç kaldığını, karnı guruldadığı için doktora bile gittiğini, yardım alabileceği sosyal kuruluşlardan da bihaber olduğunu kız arkadaşı Catherine'e anlatır. Daud'un durumunda olduğu gibi, kendi kültüründen izole yaşayan göçmen, göç ettiği kültür tarafından kabul görmediğinde ve sosyal destekten mahrum kaldığında “reddedilme, yabancılaşma ve düşük benlik saygısı” (Bhugra ve Becker, 2005, s. 19) gibi duygular yaşar.

Buna ilaveten, bir de dile yabancı olması, onun yabancılığını derinleştiren bir durum olarak romanda öne çıkmaktadır. Bir defasında, bir barmen onu aşağıladığında, sözcükleri anlayamayıp nasıl cevap vereceğini bilemeyince onunla dalga geçilir. Daud, “bir yabancıнын dilindeki sözleri çıkaramamıştı ve etrafını saran gülümsemelerin onu bir soyтарыya çevirmesini izlemişti” (2022, s. 10) ve bu yaşadığı durum, onun çok utanmasına yol açar. Benzer şekilde, İngiltere'ye ilk geldiği zamanlarda kıyafetleri ve dil konusunda zorluklar yaşadığından, insanları anlayamadığından bahsederek karşılaştığı ırkçı aşağılanmaları, artık

ülkedeki yaşamın olağan bir parçası olarak görmeye başladığını anlatır. Abhay Singh Rana “Trauma Of Migration And Racial Discrimination In Abdulrazak Gurnah’s *Pilgrims Way*” adlı çalışmasında, İngiltere’nin tıpkı havasının soğukluğu gibi hayatının her alanında Daud’a soğuk kaldığına dikkat çeker (2024, s. 6547). Bu anlamda, onun için İngiltere bir yuvaya dönüşmemektedir. İngiltere’deki bütün sosyal çevresini oluşturan iki arkadaşından, İngiliz düşmanı Karta ve siyahlara düşman ırkçı Lloyd roman boyunca birbiriyle didişerek Daud’u bunalırlar. Her ne kadar Lloyd gibi bir İngiliz tarafından dışlanmadığına memnun olsa da zamanla Lloyd’un da aslında, aksanı ve gürültücü hareketleri sebebiyle dışlandığını fark eder. Dolayısıyla, Lloyd esasen ait olduğu toplumda kabul görmediği için dışlanan başka bir tabakayla iletişim kurar.

Daud’un diğer İngilizlerle iletişim kurma çabası, trafikte durmuş bir arabanın içindeki kibar görünümlü bir adama el salladığı sahnede çok daha dramatik bir hal alır. Çünkü bu sahnede Daud, asil bulduğu kriket sporunu, muhtemelen kibar görünümlü adamın da sevdiğini, onun medeni biri olduğunu ve aile sevgisi gördüğünü aklından geçirir. Sonrasında, adamın ona neden el sallamadığını, neden onun kim olduğunu ya da nereli olduğunu merak etmediğini düşünür. Yine, yoldan geçen başka kişilerle ilgili de zihninde hikâyeler yaratıp kafasının içinde onlarla konuşur. Bu yaşadıklarından sonra, İngilizlerle iletişim kurmasına yabancılığının engel olduğuna kanaat getirir; çünkü ona samimi davrandıkları anlarda, aslında ona bir nevi avantaj sağladıkları hissine kapılarak, içten içe bu duruma pişman olduklarını fark eder. Özellikle böyle durumlarda, “yabancı olduğu için, temiz hayatlarına pis, cüzzamlı ellerini sürdüğü için ondan daha da nefret ettiklerini” (2022, s. 29) düşünür. Bu düşünceleri iş hayatındaki iletişim çabalarının sonuçsuz kalmasıyla doğrulanmış olur. Daud müstahdem olarak çalıştığı hastanede de bir sosyal çevre edinemez, zira hastanedeki başhemsire kadın kendisi de siyah olmasına rağmen ona bunu fırsat bilip bundan yararlanmaya çalışmamasını söyler. Hastaneye gelen stajyerler ya da diğer çalışanlarla da sosyal bir bağ kuramayan Daud, zihninden hastane müdürü Bay Solomon’a mektuplar yazarak işinden ne kadar şikâyetçi olduğunu, yaptığı işten midesinin bulandığını, nöbetlerde yalnız geçirdiği gecelerin onu “isteri ve paranoya nöbetlerine” (2022, s. 22) sürüklediğini anlatır, ancak bu düşüncelerini gerçekten dile getirecek cesareti hiçbir zaman kendinde bulamaz. Onun gibi göçmen bireyler için göç ettiği ülkede “yüksek düzeyde sosyal izolasyon ve iş stresinin, anksiyete ve depresyon” (Tuzcu & Bademli, 2014, s. 57) gibi olumsuz etkilere yol açtığı görülmektedir.

Katlanmak zorunda kaldığı bütün aşağılanma, taciz ve ayrımcılık yüzünden Daud, travmatize olarak yas ve melankoli hislerine boğulur. “Mesele yabancı olmak. İnsanın içini ezen asıl o. İçinde yaşadığın topluluk, kendine has bir şekilde ileriye gidiyor ve sana hiç aldırıyor” (2022, s. 227) ifadelerini kullanan ana karakter, bu sözlerle bir yabancı olarak yaşadığı toplumda kendini ne kadar değersiz hissettiğini belirtmiş olur. Kendini suçlu ve değersiz hissettiği için de bu duygularla hayali ve gerçek mektuplar yazarak baş etmeye çalışır. Anne Ajulu Okungu *Reading Abdulrazak Gurnah: Narrating Power and Human Relationships* adlı çalışmasında, Daud’un mektupları “köksüzlük travmasıyla” (2016, s. 87) baş etmek için kullandığını öne sürmektedir. Roman boyunca, zorlandığı ya da işlerin kontrolden çıktığını düşündüğü her durumda mektuplara sığınarak sakinleşmeye çalışır, hatta sakinleşmek için Nietzsche ve Sir Gary’e hayali mektuplar yazmak gibi bir alışkanlığa sahiptir. Jopi Nyman “Migration and Melancholia in Abdulrazak Gurnah’s *Pilgrims Way*” adlı çalışmasında, Daud’un melankolisinin sebeplerini, ailesiyle bağlarını kaybetmesi, eğitimindeki başarısızlığı, umudunu kaybetmesi ve Bossy’nin ölümü olarak açıklamaktadır (2017, s. 122). Daud’un maruz kaldığı ırkçılık, kötü yaşam koşulları, küflü evi, kan ve irin temizlediği için şikâyetçi olduğu işi de psikolojik durumunu kötüleştiren ve melankolisini şiddetlendiren diğer etkenler olarak ilave edilebilir. Bu melankolik hisler içerisindeki ana karakter, Freud’un melankolik bireylerin belirgin bir özelliği olarak gördüğü “benlik saygısında ciddi şekilde bir azalma” (1917, s. 246) durumunu yaşadığı için kendini değersiz hissetmektedir.

Bu anlamda, Daud’un psikolojik durumunun vahameti, öz bakımına önem vermemesinden de anlaşılmaktadır. Temizlik konusunda takıntılı olan bir anneyle büyümüş olmasına rağmen, kıyafetlerini doğru düzgün yıkamaz, sabunlu suda günlerce bekletip kokutur, kopan düğmelerini dikmez. Bu durumdan utanmasına, temiz erkeklerin giyim kuşamlarına, şık görünümlerine, onun kirli işinin aksine, temiz işlerine ve refah yaşamlarına özenmesine karşın, hayatındaki bu sorunu uzunca bir süre düzeltemez. “Bazen sefil görünüşünün yaşadığı düşüşün bir temsili olduğunu” (2022, s. 32) düşünerek pişman olur, ama bu sorunları çözmek adına bir çaba göstermez. Her ne kadar yaşadığı koşulları iyileştirme çabası göstermese de, bu çabasının ima edilmesinden rahatsız olmaktadır. Catherine, ona evini neden temiz tutmadığını ya da neden müstahdemlik yaptığını sorduğunda bu sorulardan rahatsız olur; çünkü bu tür sorular onun, kötü işini kabullendiğini ve çaba göstermediğini ima etmektedir. Aslında böyle bir çabası olmamasına rağmen, karşısındakinden bunları duyarak bu sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmak onu rahatsız etmektedir. Daha sonrasında ise, ailesini hayal kırıklığına uğrattığı ve bunu yeterince ifade edemediği için ailesini memnun etmek adına kendisini bu şekilde küçük düşürmeyi tercih ettiğini belirtir. Bu noktada Daud, Abdelmalek Sayad’ın göçmenin iki toplumda azalmış bir varlık göstermesi ve aidiyet hissedememesi anlamına gelen “çifte yokluk” (1999) kavramının bir temsili olarak karşımıza çıkar. Hem köken ülkesinden psikolojik olarak uzaklaşmış olan hem de göç ettiği toplumda kabul görmeyen ana karakter, ruhsal olarak bölünmüş hissettiği için bir kimlik krizi ve yabancılaştırma yaşar. Bir göçmen olarak yaşadığı psikolojik ve sosyal sorunları çözme noktasında bunalıma girerek kayıp ve yas hislerinin etkisiyle hayatını huzursuz bir halde geçirir.

Bu bağlamda, Salman Akhtar, *Göç ve Kimlik: Kargaşa, Sağaltım, Dönüşüm* (2021) adlı kitabında, göçün psikolojik ve sosyal boyutlarını tartışarak, göçü kayıp ve yasla ilişkilendirir. Göçmenin, göç ettiği ülkeye uyum süreçlerini etkileyen faktörler olarak göç etme şeklinin, süresinin ve vatanını ziyaret imkânının olup olmamasının etkili olduğuna dikkat çeker. Romanda bunun bir yansıması olarak Daud, ülkesinden ayrılırken ailesiyle aceleyle vedalaştığını ve bunun pişmanlığını yaşadığını belirtir. Yine sahte pasaportla, rüşvet vererek endişe içinde, yakalanma korkusuyla geldiğini anlatır. Dolayısıyla, ülkeye yasal yollarla giriş yapan birine göre, onun göç deneyiminin daha travmatik olduğu anlaşılmaktadır. Catherine'e beş yıldır İngiltere'de olduğunu ve ailesiyle eğitim hayatındaki başarısızlığı öğrendiklerinden sonra görüşmediğini ve ülkesine geri dönme durumunun olmadığını anlatır. Ülkesine geri dönme imkânı olmadığı için, Daud'un kimlik kaybı ve yabancılaşma hislerini yoğun olarak yaşadığını anlamak mümkündür. Ülkelerinden her ne sebeple ayrılmış olursa olsunlar, göçmenler geride kalan aile üyeleri ve arkadaşlarıyla birlikte ülkesindeki nesnelerin, mekânların, kokuların, seslerin ve kendi kültürünün olmak üzere çok geniş bir ilişkiler ağıнын yasını tutmaktadır (Ainslie vd., 2013, s. 665). Anavatanlarından ayrılan göçmenlerin yas ve kayıp hisleri yaşadığı göz önüne alındığında, Akhtar bu durumla baş etmek için göçmenlerin duygusal desteğe ihtiyaç duyduğunu belirtir. Bu desteği ise iki kategoriye ayırmaktadır: anavatanla telefon veya ziyaret yoluyla kurulan iletişim olarak tanımladığı "güncel ya da harici ikmal" ve birlikte göç eden aile üyeleri ve aynı etnik gruptaki kişilerle temas olarak tanımladığı "dâhili ikmal" (Akhtar, 2021, s. 7). Bu şekilde, kendi kültürüyle sürdürdüğü bu bağlantılar göçmene "etnoruhsal tazelenme" (Akhtar, 2021, s. 8) olanağı sağlar. Daud da kendi ailesiyle yıllardır telefon ve mektupla iletişim kurmadığı ya da vatanını ziyaret etmediği için ilk destekten zaten mahrumdur. Onunla aynı etnik gruptan olan Karta'yla her ne kadar "biber yahnisi" gibi kendi ülkelerinin yemeklerini pişirip yeme ve sohbet etme davranışlarını gösterecekler de çoğu zaman konu yaşadıkları siyah/beyaz çatışmasına gelir.

"From Black Britain to Black Internationalism in Abdulrazak Gurnah's *Pilgrims Way*" adlı çalışmasında, Emad Mirmotahari "Daud'un Karta dâhil hiçbir siyah karakterle" (2013, s. 19) ilişki kuramadığına dikkat çeker. Hastanedeki siyah başhemşire gibi Karta'yla tanıştığı dini bir topluluk olan "Dostlar Cemiyeti"nin yabancılar için düzenlediği partideki Hint Adalarından gelen siyah kadınlar da ondan uzak durur; bu anlamda siyahlar ya da benzer etnik gruptan insanlar arasında bir temastan söz etmek mümkün değildir. Köken ülkesindeki arkadaşlarından gelen mektuplardaki İngiltere'ye dair umutlu ve iyimser düşünceler yüzünden utanç hissederek rahatsız olan Daud, kısa cevaplar yazarak mektuplaşmaları bitirir. Benzer şekilde, ona mektup yazarak Bossy ve memleketiyle ilgili anılarını canlandırmasına yardımcı olan arkadaşı Karim ile de düzenli bir mektuplaşmadan romanda bahsedilmemektedir. Bu noktada, Daud'un "dâhili ikmal" kategorisindeki insanlarla temasının kısıtlı olduğu anlaşıldığından, bahsedilen "etnoruhsal tazelenme" olanağına sahip olduğunu söylemek güçtür. Köken ülkelerini ziyaret etme olanağına sahip olan göçmenler, geçmişleriyle ve anılarıyla yeniden bağ kurma olanağına sahip olurken, bunlardan mahrum kaldıklarında ise yas süreci kesintiye uğrayarak sürekli bir hüznle karşılaşma olasılıkları artar (Akhtar, 2021). Daud'un geride bıraktıklarının yasını tutmadığı, geçmişinden kaçındığı, Catherine'le tanışana ve Karim'den mektup gelene kadar anılarıyla yüzleşmediği için derin bir yas ve melankoli hali içerisinde yaşadığını söylemek mümkündür.

Akhtar'ın göç etme yaşının uyum süreciyle ilişkisini de ele aldığı kitabında, çocukların, yaşlıların ve ergenlerin farklı uyum süreçlerinden geçtiğini, bu gruplardan ergenlerin kimlik oluşturma sürecinde oldukları için daha fazla zorlandıklarını; çünkü ergenlik gibi arkadaş çevresinin önem arz ettiği bir dönemde akran desteğinden mahrum kaldıklarını bu sebeple "çifte yas" (2021, s. 10) yaşadıklarını belirtir. Daud'un romanda, Bossy'i kaybettiğinde her ikisinin de on yedi yaşında olduğunu belirtmesinden yola çıkarak bundan kısa bir süre sonra göç ettiği düşünüldüğünde, kimlik oluşturma sürecinde bu destekten mahrum kaldığı ve bu sebeple de yasının çok daha şiddetli olduğu anlaşılmaktadır. Yine Daud, ailesini geride bırakarak kendi başına göç ettiği için ailesiyle birlikte göç edenlere göre uyum süreci çok daha sancılı olmaktadır. Aile bağlarının zorluklarla ve travmatik durumlarla başa çıkma konusunda koruyucu bir faktör olduğu göz önüne alındığında (Valtonen, 2008, s. 129), bu noktada söz konusu destekten mahrum olan Daud'un yaşadığı uyum sorunlarının yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Göçmenin uyum sürecini etkileyen faktörlerden olan, göç edilen ülkeyle köken ülke arasındaki farklılıkların derin olması durumunda uyumun zorlaşacağı, benzerliklerin çok olması durumunda uyumun kolaylaşacağı anlaşılmaktadır. Uyumun zorlaşmasının psikolojik sağlığı da doğrudan etkileyeceğini belirtmek gereklidir. Daud'un yaşadığı gibi bir dil farklılığının ne kadar sarsıcı olduğu açıkça ortaya konmuştur; örneğin, Daud ilk geldiği zamanlarda konuşulanları anlamadığını ve barmenle yaşadığı olayda olduğu gibi söylenenleri anlayamadığı için gülünç duruma düştüğünü anlatmaktadır. Kendi anadilini kaybeden göçmen, kökenlerinden koptuğunu hissederek bölünmüş bir kimlikle karşı karşıya kalmaktadır; bu anlamda da hem bunun sancısını çekmekte hem de uyum sorunlarıyla mücadele etmektedir. Romanda Daud, İngiliz kültürünün yemeklerini bünyesinin reddettiğini, sosis ve kahvaltılık gevrek gibi yiyeceklerin midesine dokunduğunu, oysa kendi kültürünün baharatlı yemeklerinin böyle bir etki yaratmadığını belirtir. Göçmen bireylerin yaşadıkları içsel çatışmaların bedenlerinde psikosomatik rahatsızlıklar şeklinde kendini gösterdiği ve sindirim sistemlerindeki bozulmaların "göç eyleminin iyi hazmedilmediği" (Ekşi, 2002, s. 218) durumlarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yaşadığı zorlu duygularla baş çıkabilmek için, Daud'un, Karta'yla birlikte yediği kendi ülkesine ait baharatlı yemekler vasıtasıyla, bir tür rahatlatma ve bağ kurma hissi yaşadığını söylemek mümkündür. Ülkesine ait yiyecekleri yiyerek yaşadığı kaygıyı azaltmaya çalışan göçmen "taşınma sürecince kaybettiklerini

telafi etmeye çalışır" (Akhtar, 2021, s. 17). Bu noktada, göç deneyimi sırasında yaşanan zorlukları, göç sonrası kültürel farklılıklara uyum gösterme sürecinde yaşanan zorluklar izlemektedir. Kültürel farklılıklara ilişkin olarak romanda Daud, Catherine'e yemeğe çıkmayı teklif ettiği mektubunda, kendi kültüründe teklif etmenin yolunun büyükleri aracılığıyla davet etmek olduğunu ama bu kültürde nasıl yapacağını bilmediğini anlatır. Dolayısıyla, iki kültür arasındaki farklılıklara uyum sağlayamamanın Daud'un psikolojik sorunlarını arttırdığını söylemek mümkündür.

Akhtar'ın (2021) kitabında köken ülke ve göç edilen ülke arasındaki farklılıklara dair ele aldığı diğer unsurlar etnik yapı ve bedensel özelliklerdir. İki ülke arasında bedensel özellikler bakımından, ten rengi farklılığı gibi belirgin bir farklılık olması durumunda uyumun ve kabulün daha zor olacağını kavramak önemlidir. Siyah olduğu için romanda defalarca "zenci" ve "maymun" gibi hakaretlere maruz kalan Daud, ten renginden dolayı aşağılanır, tacize uğrar ve dövülür. Fanon'un "kötülüğün ve çirkinliğin sembolü" (1952, s. 180) dediği siyah adamın, bu yaşadıklarından Catherine de payını alır. Çünkü siyah biriyle birlikte olmak insanlar tarafından bir "kusur" belirtisi olarak algılanır, annesi tarafından "pis" diye nitelendirilir, en sonunda kilise bahçesinde Daud'la birlikte dayak yer. Daud'un siyah tenini, "As Foreign as a Drop of Oil in Water" (2007) adlı makalesinde, "sudaki yağ damlasına" benzeten Jan Valk, bu tür bir yabancılığın aslında çözümsüz olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda, çeşitli etnik grupların bir arada olduğu ülkelerde, göçmenlerin uyum sürecinin ve kabulünün daha kolay olduğunu, buna karşın tek bir etnik yapının hâkim olduğu ülkelerde uyum ve kabulün daha zor olduğunu anlamak mümkündür. İngiltere'nin hâkim etnik yapısının İngilizlerden oluştuğu düşünüldüğünde, romanda çeşitli etnik grupların bir arada olduğu bir ülke olarak tasvir edilmediği ve yerliler arasında yabancılara karşı dışlayıcı bir tutumun var olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak, göç edilen ülke ile köken ülke arasındaki "tarihi bağların" (Akhtar, 2021, s. 21) negatif ya da pozitif algılanmasının da kabul ve uyum sürecini etkilediğini belirtmek gerekir. İngiltere ile Afrika ülkeleri arasında sömürgecilik geçmişinden dolayı tarihi bağların negatif yönlü olduğu göz önüne alındığında, bu durumun göçmenlerin uyum sürecini zorlaştırabileceğini söylemek mümkündür. Romanda Gurnah'nın yarattığı Afrikalı Karta ve İngiliz Lloyd karakterlerinin, iki ülkenin birbirleri hakkındaki algılarına adeta bir ayna olduğu anlaşılmaktadır. Elbette Gurnah, bunu sadece bu iki karakter vasıtasıyla değil de birçok karakterin etkileşimi üzerinden yapar. Ancak bu iki karakterin özelde Daud'un evinde, genelde ise aynı ülkede hem her gün bir arada olması hem de bu kadar çatışması ve bunun bütün ayrıntılarıyla okuyucuya aktarılması, aslında iki ülke arasındaki bağların çarpıcı bir şekilde ortaya dökülmesi amacına yöneliktir.

Bu noktada, uyum sürecindeki göçmenin, köken ülkesiyle göç ettiği ülkeye dair hisleri de yüceltme, değersizleştirme ya da suçluluk gibi duygularla karakterize edilir. Bu hususta Akhtar, "ayrılma suçluluğu" ve "sağ kalım suçluluğu" (2021, s. 72) gibi suçluluk durumlarına yer vererek, özellikle siyasi ve ekonomik olarak kötü koşulların hâkim olduğu ülkelere göç edenlerde bu suçluluğun görülmesi ihtimalinin daha yüksek olduğuna yer verir. Romanda Daud, özellikle ebeveynlerinden aceleyle ayrıldığı, onlara düzgün bir şekilde veda etmediği, onlara hislerini yeterince açıklayamadığı, Bossy'i hatırlamaktan kaçındığı ve Bossy'nin ailesine orada kalıp destek olmadığı için köken ülkesine dair birçok yönden kendini suçlu hissetmektedir. Catherine'e, geçmişiyle ilgili özlediği kişiler olduğunu, bazı anıları hatırlayabildiğini belirterek, bu hatırladıklarını "kendimi suçlu hissettiren şeyler. Annemlere veda ettiğimi hatırlıyorum" (2022, s. 135) diye açıklar. Hissettiği suçluluk ve acı yüzünden, uzunca bir süre ailesinden bahsetmek istemez. Daud'u suçlu hissettiren bir diğer konu da arkadaşı Bossy'nin yasını yeterince tutmamış olmasıdır, bu konu yüzünden kendini suçlu hissettiği için onu hatırlamaktan özellikle kaçınır. Bossy'nin öldüğü günü hatırlayınca, orada bağımsızlık sonrası çıkan isyanlarda, ailesiyle kampa kapatılmasını, tutuklanmasını, bir kıza tecavüz edilmesini izlemeye mecbur bırakılmasını, yani yaşanan bütün dehşeti de hatırlar. Göç öncesinde yaşadığı bu travmatik olayların, göç sonrası gündelik yaşamındaki etkileri, travmanın göçmenin ruh sağlığı üzerinde uzun süreli etkiler yarattığını gösterir (Foster, 2001, s. 157). Göç öncesinde yaşadıklarının etkisiyle Daud göç sonrasında, "hayatta kalma suçluluğu" yaşar; çünkü geride kalanlar ya ölmüşler ya da ölmek üzeredirler, "bense burada günden güne, bu kadar çabanın bir manası varmış gibi, burada bir amacım varmış gibi yaşıyorum" (2022, s. 209) der. Daud hissettiği bütün bu suçluluk hisleri ve travmatik geçmişiyle, Catherine'e içini dökerek baş etmeye çalışır. Bu anlamda, geçmişinin yasını tutarak içinde bulunduğu melankolik duygulardan kurtulmaya çalışır.

"A Dialogue on Racial Melancholia" adlı çalışmalarında, David L. Eng ve Shinhee Han, yas ve melankolinin göçle ilişkisine ilişkin, göçmenin yas ve melankoli alanlarının sadece birinde bulunmadığını, her iki durumun da asimilasyon süreçlerinde bir arada olduğunu belirtirler (2000, s. 363). Freud'un görüşlerinden hareketle Akhtar, bu yas sürecini sağlıklı bir uyum sürecinin bir gerekliliği olarak görmektedir. Yas sürecinin sağlıklı bir şekilde atlatılamadığı durumlarda, nostaljik bir geçmişe hapsolme ihtimalinin olduğunu; bunun da özellikle sürgün kişilerde iyi anıların hatırlanmak istenmemesi şeklinde, göçmenlerde ise nostaljik hisler şeklinde olduğunu belirterek, her iki gruptan kişinin de yeni geldiği ülkeye dair şefkat hisleri duyması gerektiğini belirtir (2021, s. 113). Karta'yla geçmişi hatırlamaya çalıştıkları zaman, Daud kötü kokuları, bataklık kokusunu, yağ kokusunu "yollarda yürüyen çöp kokusunu" (2022, s. 37), yani sadece olumsuz anıları hatırlar; oysa Karta anavatanını özlediğini belirterek, yurdunu ve oradaki güneşi özlediğini anlatır. Daud, geri dönme ihtimali olmadığından tıpkı bir sürgün gibi iyi anıları hatırlamaktan, hatta uzunca bir süre geçmişini hatırlamaktan kaçınır. Göçmen olarak nitelendirebileceğimiz Karta ise, geri

dönme ihtimali olduğundan geçmişine dair olumlu anılarını hatırlayarak özlemine dile getirir. Ancak romandaki sürgün ve göçmen olarak değerlendirilebilecek iki karakterin de İngiltere'ye dair bahsedilen şefkat hissini duyarak bir bağlılık geliştirdiğini söylemek mümkün değildir. Her iki karakter de hem İngiltere'ye hem de İngilizlere karşı öfke hisleri beslerler. Her ne kadar Karta'nın açıkça belli ettiği nefreti kadar olmasa da romanın sonunda Daud'un İngilizlere duyduğu öfkeyi, en azından Catherine'e rahatça ifade edebildiğini görmek mümkündür. Bu öfke, Daud'un sarhoşken kilise bahçesindeki mezarlıktan bir köle sahibini diriltip işkence etmek istemesi durumunda açığa çıkmış olur. İzlediği bütün kriket maçlarında, İngiltere'nin Batı Hint Adaları gibi rakip takımlar karşısında ezici bir şekilde yenilmesini istemesi de benzer şekilde içindeki öfke ve düşmanlık hislerinden kaynaklanmaktadır.

Akhtar (2021) kitabının sonunda, göçün getirdiği sorunlara çözüm olarak etnik toplulukları ön plana çıkarır; çünkü bu topluluklar göçmenlere bir yandan destek olurken, diğer taraftan uyum sürecini kolaylaştırıcı bir pozisyon üstlenir. Berry, etnik toplulukların bireyin yalnızlık duygusunu azaltmanın yanı sıra, baskın kültüre uyum sağlamanın getirdiği "stresi azaltma" (1997, s. 28) konusunda da destek sağladığını belirtir. Bu topluluklar, hem göçmenin kendi kültürüyle bağını korumasına hem de yeni geldiği ülkeye uyum sağlayarak benimsemesine yardımcı olmaktadır. Akhtar, kültürler arasında bir köprü görevi gören etnik toplulukları, göçün getirdiği sosyal ve psikolojik sorunlara çözüm olarak sunar ve göçmenlerin uyum sürecinde bu topluluklara önemli bir rol yükler. Romanda ise bu türden bir topluluğun örneği bulunmamaktadır; romandaki tek topluluk, Daud'un Karta'yla tanıştığı Dostlar Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin, etnik bir topluluktan ziyade dini bir cemaat olduğuna ve Daud'un bu cemiyetin yabancı öğrenciler için verdiği partiye giderken, kendisine Hristiyanlığın dayatılacağı endişesi taşıdığına romanda yer verilmiştir. Buna ilaveten, romanda yabancılar ya da siyahlar arasında da etnik topluluk diyebileceğimiz türde bir birliktelik mevcut değildir. Daud'a uyumu konusunda destek olduğu söylenebilecek tek karakter şüphesiz Catherine'dir; çünkü Daud ancak Catherine'le tanışmasıyla birlikte geçmişine yüzleşecek cesareti bulabilir. Zira yaşadığı travmanın etkisinden kurtulabilmek için bireyin yeni ilişkiler kurması gerekir; çünkü "iyileşme yalnızca ilişkiler bağlamında gerçekleşebilir" (Herman, 1992, s. 168). Bu nedenle Daud, ilişkisi sayesinde travmatize olmuş benliğini yeniden şekillendirme imkânı bulur. Dolayısıyla, yalnızca Catherine'nin varlığının verdiği güçle kurtulabileceğine inanır ve bu süreçte de onun varlığına gereksinim hisseder. Tıpkı romanın sonunda birlikte katedrale gitmeleri gibi, Daud kendi hac yolculuğunda, Catherine'in desteğine ihtiyaç duyar. Katedralde, bu yapıyı yüzyıllardır ziyaret eden bütün hacıların hissettiğini düşündüğü şeyleri, kendisinin de hissettiğini belirten Daud, duygularını şu sözlerle dile getirir: "Tüm bu hacıların ortak noktası sınırlarının ötesine geçmek, bildiklerini aşmak... Hayatlarını değiştirmek" (2022, s. 267). Daha sonra, kendi hac yolculuğunun ayrıntılarını da anlatır. İlk geldiği zamanlarda güçlü bir geçmiş ve aidiyet hissine sahip olduğunu, ancak zamanla bu hislerine artık ulaşamadığını, iç dünyasının da bu durum karşısında tıpkı yaşadığı ev gibi küflü, çürümüş ve kokmuş bir hale dönüştüğünü anlatır. Kendini "sahile vurmuş, şişmiş ve morarmış bir ceset gibi görmeye, yabancıların arasında çıplak hissetmeye" (2022, s. 268) başlar ve bu duygular ona tıpkı Bossy gibi bir sona yaklaştığını hissettirir. Kendi yolculuğunu da hacılarınkine benzeterek, bu yolculuğu aslında, iç dünyasındaki sorulardan ve korkulardan kurtulma çabası olarak düşünür. Nyman, romanın hacısı olan Daud'un kurtuluşu dinde değil, aşkıta bulduğunu belirtir (2017, s. 133). Daud, Catherine'nin aşkının ona verdiği güçle, ailesine mektup yazarak onlardan af diler ve bu defa mektubu gerçekten de gönderir. Bu anlamda Catherine'le ilişkisi sayesinde Daud, yüzleşmekten kaçındığı travmatik geçmişine yüzleşir ve yüzleştikçe de aslında bir dönüşüm yaşar. Catherine, Daud'un uyumunu kolaylaştıran bir etki yaratarak, Daud'un bir farkındalığa ulaşmasına yardımcı olur.

Sonuç

Hacılar Yolu romanı, büyük umutlarla göç ettiği İngiltere'de, hayatını bir müstahdem olarak geçiren ve başarısızlığı yüzünden ailesiyle bağları kopan Daud'un yaşadığı psikososyal sorunların yaşamındaki yıkıcı etkilerini ele alır. Roman, göçün, yerinden edilmenin, aşağılanmanın, ırkçılığa maruz kalmanın ve yabancılaşmanın etkilerini, Daud üzerinden tüm çıplaklığıyla anlatır. Romanın başında, endişe içinde barda yalnız başına oturan ve ırkçılık artık hayatının olağan bir parçası olmuş bir adamın iç dünyasını, yazdığı hayali ve gerçek mektuplar yoluyla aktaran yazar, Daud'un yaşadığı psikolojik, sosyal ve kültürel sorunları, sömürgecilik geçmişini arka planına alan bir çerçevede ele alır. Göçmen olarak geldiği İngiltere'de Daud, siyah olmasının da etkisiyle sürekli aşağılanma, hakaret ve tacizle karşılaşarak bulmayı umduğu sosyal kabule bir türlü ulaşamaz.

Akhtar'ın göç edilen ülkeyle köken ülkesi arasındaki sosyal, kültürel, ekonomik ve yaşam tarzı anlamındaki farklılıkların uyum sorunlarına yol açtığı düşüncesi, Daud'un yaşadığı uyum sorununu açıklamak için oldukça uygun bir çerçeve sunmaktadır. Göç edilen ülke ile köken ülke arasındaki dil, kültür, yaşam tarzı ve etnik yapı anlamındaki farklılıklara romandan örnekler verilerek bu farklılıkların derin olması durumunda göçmenin uyum sağlamakta zorlandığına yer verilmiştir. İngiltere'de göçmenlerin kabulünün daha güç olduğu ve iki ülke arasında, romanda olduğu gibi, ten rengi farklılığı gibi fiziksel farklılıkların uyumu ve kabulü zorlaştırdığı belirtilmiş; böyle bir toplum yapısının göçmen üzerindeki etkisi Daud üzerinden açıklanmıştır. Göç edilen ülke ile köken ülke arasındaki "tarihi bağların" negatif yönlü olmasının uyum ve kabulü etkileyen diğer bir etken olduğu belirtilmiştir. Göçmenin göç etme yaşının uyumu etkilediğine yer verilerek, Daud'un genç bir yaşta,

ailesi olmadan göç etmesi ve akran desteğinden mahrum kalması Akhtar'ın bahsettiği "çifte yas" yaşamasına neden olmuştur. Ailesiyle bağlarını kaybetmesi ve geçmişiyle temasını yitirmesi sonucunda, kimlik kaybı ve yabancılaşma hisleriyle karşı karşıya kalması, göçmenlerin yeni bir ülkeye uyum sürecinde yaşadığı zorlukların bir yansıması olarak incelenmiştir. Göç etme şeklinin de uyum sürecini etkileyen faktörlerden biri olduğuna değinilerek, Daud örneğinde olduğu gibi yasal yollarla göç etmeyen göçmenlerin, yasal yollarla göç edenlere göre daha fazla uyum sorunu yaşadıklarına yer verilmiştir. Göçmenin uyumunu kolaylaştıran duygusal destek mekanizmalarından biri olan "harici ikmal" mekanizmasından Daud'un mahrum olduğu, "dâhili ikmal" kategorisindeki desteğin ise kısıtlı olduğu görülmüştür. Bu anlamda, kendi kültürüyle temas yoluyla ulaşılan "etnoruhsal tazelenme" olanağına da sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Akhtar'ın, göçün getirdiği sosyal ve psikolojik sorunlara çözüm olarak önerdiği etnik toplulukların, uyumu kolaylaştıracak etkin destek mekanizmalarından biri olduğu; ancak bu toplulukların bir örneğinin romanda yer almadığı belirtilmiştir. Siyasi ve ekonomik olarak kötü durumda olan ülkelerden göç eden göçmenlerde suçluluk duyguları görüldüğü belirtilmiştir. Bu anlamda, travmatik geçmişi ve aşağılanmalarla dolu bugünü yüzünden, korku ve endişe içinde yaşayan bir insana dönüşerek psikolojik bir çöküntü içine giren Daud'un "ayrılma suçluluğu" ve "sağ kalım suçluluğu" yaşadığına yer verilmiştir. Göçmenin sağlıklı bir uyum süreci geçirebilmesi için geride bıraktıklarını hatırlayarak kaybettiklerinin yasını tutması gerektiği savunulmuş ve Daud'un geçmişi hatırlamaktan kaçındığına yer verilmiştir.

Ancak Catherine'le tanıştıktan sonra hayatının gerçekleri ve travmatik yönleriyle baş etme cesareti bulan Daud, romanın sonunda bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Bu sürecin sonunda, Daud'un ailesiyle yeniden bağ kurmak için mektup yazması, maruz kaldığı ırkçı aşağılamalara tepki göstermeye başlaması ve kendi yolculuğunu değerlendirecek bir farkındalığa ulaşması söz konusudur. Daud'un göçmen olmasından kaynaklanan psikososyal sorunlarının çözümüne yönelik en somut adım, Catherine ile birlikteliği sayesinde bu sorunlarla yüzleşmesi olup, Catherine'in bu süreçte onun uyum göstermesine önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Catherine'in etkisiyle Daud, ancak geride bıraktıklarıyla ve acı dolu geçmişiyle yüzleşip kaybettiklerinin yasını tuttuktan sonra, kendi hac yolculuğunun sonunda bir dönüşüm geçirmeye başlar.

Sonuç olarak, roman, göçmenlerin toplumsal entegrasyon süreçlerinde yaşadıkları sorunları ve bu sorunların göçmen bireyler üzerindeki psikososyal etkilerini çarpıcı bir biçimde tasvir etmektedir. Bu çalışma, *Hacılar Yolu* romanında Daud'un sağlıklı bir uyum süreci geçirememesi sonucunda, travmatik bir göç deneyimi yaşadığını ve göç ettiği ülkenin onun için bir yuvaya dönüşemediğini; bu nedenle bir göçmen olarak geldiği ülkeye şefkat ve bağlılık hisleri geliştiremediğini vurgulamaktadır. Göçün bu kadar yaygın olduğu günümüz dünyasında, göçmenlerin yaşadığı sorunlara çözüm getirebilme noktasında, etnik toplulukların önemli olduğu anlaşılmıştır. Toplumsal destek mekanizmalarının etkin bir şekilde kullanılmasının, göçmenlerin topluma uyum sağlaması ve yerli halk tarafından kabul edilmesi konusunda önem arz ettiği görülmüştür. Bu çalışmayla, *Hacılar Yolu* romanına psikososyal bir açıdan yaklaşılarak, edebiyat ve göç çalışmaları alanlarına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akhtar, S. (2021). *Göç ve kimlik: Kargaşa, sağaltım, dönüşüm*. Sfenks Kitap.
- Ainslie, R. C., Tummala-Narra, P., Harlem, A., Barbanel, L., & Ruth, R. (2013). Contemporary psychoanalytic views on the experience of immigration. *Psychoanalytic Psychology*, 30(4), 663–679.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34.
- Bhugra, D., & Becker, M. A. (2005). Migration, cultural bereavement and cultural identity. *World Psychiatry*, 4(1), 18–24.
- Ekşi, A. (2002). Sığınmacı ve göçmelerde psikopatoloji. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 13(3), 215–221.
- Eng, D. L., & Han, S. (2000). A dialogue on racial melancholia. *Psychoanalytic Dialogues*, 10(4), 667–700.
- Fanon, F. (1952). *Black skin, white masks*. Grove Press.
- Freud, S. (1917). Mourning and melancholia. In *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, 14, 243–258. Hogarth Press.
- Gurnah, A. (2022). *Hacılar yolu* (M. D. Öcal, Çev.). İletişim Yayınları.
- Herman, J. L. (1992). *Trauma and recovery: The aftermath of violence—from domestic abuse to political terror*. Basic Books.
- Kaigai, E. K. (2014). *Encountering strange lands: Migrant texture in Abdulrazak Gurnah's fiction* [Doktora tezi, Stellenbosch University, South Africa].

- Mirmotahari, E. (2023). From Black Britain to Black internationalism in Abdulrazak Gurnah's *Pilgrims Way*. *English Studies in Africa*, 56(1), 17–27.
- Nayman, J. (2013). Reading melancholia in Abdulrazak Gurnah's *Pilgrims Way*. *English Studies in Africa*, 56(1), 4–16.
- Okungu, A. A. (2016). *Reading Abdulrazak Gurnah: Narrating power and human relationships* [Doktora tezi, University of the Witwatersrand].
- Perez Foster, R. M. (2001). When immigration is trauma: Guidelines for the individual and family clinician. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(2), 153–170.
- Rana, A. S. (2024). Trauma of migration and racial discrimination in Abdulrazak Gurnah's *Pilgrims Way*. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(4), 6545–6548.
- Sayad, A. (1999). *La double absence: Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*. Paris: Seuil.
- Tuzcu, A., & Bademli, K. (2014). Göçün psikososyal boyutu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 6(1), 56–66.
- Valk, J. (2007). As foreign as a drop of oil in water. *Qantara.de*. <https://qantara.de/en/article/abdulrazak-gurnah-%E2%80%93-pilgrims-way-foreign-drop-oil-water>.
- Valtonen, K. (2008). *Social work and migration: Immigrant and refugee settlement and integration*. Ashgate Publishing Company.